

**ТИПОЛОГІЯ МОВНИХ ПОРТРЕТІВ ПЕРСОНАЖІВ
У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ ТРИПТИХУ «ХРЕСНА ПРОЩА»
Р. ІВАНІЧУКА: ЗМІСТОВИЙ АСПЕКТ**

У статті окреслено проблему термінологічного визначення поняття мовного портрета, розкрито погляди лінгвістів на портретизацію в межах різних напрямів сучасного мовознавства. Подано багатоаспектну тематичну класифікацію мовних портретів персонажів з урахуванням різнорівневих відношень людини із суспільством, визначено підсистеми в межах відповідних груп та домінантні зображувально-виражальні засоби лексико-семантичного поля «людина», на підставі яких їх виділено. Розкрито специфіку використання лексичного матеріалу відповідно до авторського методу творення художнього тексту.

Ключові слова: мовний портрет, типологія, тематична класифікація, лексико-семантичне поле «людина», ідіостиль.

Писаренко Е. В. Тематическая типология языковых портретов персонажей в художественных текстах триптиха «Хресна проща» Р. Иваницука. В статье обозначена проблема терминологического определения языкового портрета, раскрыты взгляды лингвистов на портретизацию в рамках различных направлений современного языкознания. Представлена многоаспектная тематическая классификация языковых портретов персонажей с учетом разноуровневых отношений человека и общества, определены подсистемы в рамках соответствующих групп и доминантные описательно-выразительные средства лексико-семантического поля «человек», на основе которых они выделены. Определена специфика использования лексического материала в рамках авторского метода создания художественных текстов.

Ключевые слова: языковой портрет, типология, тематическая классификация, лексико-семантическое поле «человек», идиостиль.

Pisarenko K. V. The Thematic Typology of Linguistic Portraits of Characters in Literary Texts of Triptych «Cross Pilgrimage» by R. Ivanychuk. *The publication is written in the context of modern linguistics in reference to problems of human nature and its determination. The article designates a problem of terminology definitions of linguistic portrait. The point of view of linguists on portraying are shown according to the various directions of modern linguistics. The publication presents a multidimensional thematic classification of linguistic portraits of the characters based on different levels of society and human relations. The language portraits are characterized on the basis of sex, number, physical, social, mental activity. The subsystems within the respective groups are defined. The dominant descriptive and expressive means of the lexical-semantic field “human being” are identified. The using of the communication tools and the verbal expression of human mentality, the specialties of using of verbal and nominative units, the key units in creation of the lexical background are showed and classified. The peculiarities of the author’s style in describing the defining features of the humans’ life are analyzed. The specific using of lexical material to indicate different levels of human relationships, its applying according to the author’s intention providing objectivity in the portrait of human are analyzed in this publication.*

Keywords: linguistic portrait, typology, thematic classification, lexical-semantic field “human”, idiosstyle.

Однією з провідних у сучасному мовознавстві є ідея антропоцентричності лінгвістичних досліджень. Не заперечуючи системно-структурного підходу в лінгвістиці, що передбачає виявлення й аналіз характеристик

різних рівнів мовної стратифікації, основною науковою парадигмою стає антропоцентрична, яка досліджує людину в мові й мову в людині. У зв'язку із цим неослаблено увагою до людини пояснюється інтерес до портретного зображення людини, використання якого характерне для різних галузей науки й мистецтва. Так, портрет є одним із найскладніших завдань у живописі й літературі, де необхідним є вивчення й передача мистецькими засобами зовнішності людини. Функціонує цей термін і в сучасному мовознавстві в межах термінологічної сполуки «мовний портрет».

Проблема вивчення мовного портрета в сучасній лінгвістиці передусім пов'язана із неоднозначністю інтерпретацій самого терміна. Інтерес до структури, композиції портрету в його розподілі на типи спостерігається в лінгвістів, які досліджують портрет як мовне втілення образу, словесне перерахування зовнішніх рис людини, як особливий випадок описового тексту тощо. Дослідники мовленнєвої характеристики визначають його на матеріалі текстового вираження комунікативного акту. У цій роботі виправданим видається вживання терміна «мовний портрет» у значенні, сформульованому С. Єрмоленко, яка розглядає його як «сукупність зображувально-виражальних засобів, що вирізняють один персонаж з-поміж інших».

Мета статті – спираючись на наявні класифікації мовних портретів у лінгвістичному науковому дискурсі, створити комплексну типологію мовних портретів з урахуванням усіх рівнів життя людини як підґрунтя типологізації на прикладі текстів романного триптиха «Хресна проща» Р. Іванчука.

Портрет у художньому тексті є предметом дослідження багатьох лінгвістів, серед яких І. Бикова, Т. Іжевська, О. Калінюк, К. Кусько, Т. Насалевич, А. Скачков. Мовний портрет і засоби вербальної портретизації вивчали І. Білодід, С. Бирик, С. Єрмоленко, Ф. Жилко, Г. Сютя, З. Шевчук. Різниця в поглядах цих мовознавців полягає в тому, що перші потрактовують портретний опис, «виходячи зі змістового наповнення, як фрагмент тексту, у якому повідомляється про зовнішній вигляд персонажа або персонажів» [6 : 18], а другі розглядають мовний портрет у контексті вивчення мовної особистості, що об'єднує фізичні, психологічні й соціальні риси людини. Мовний портрет людини в художньому тексті є проекцією авторського ідіостилу, що віддзеркалює певною мірою світоглядні засади митця та його ставлення до описуваних дійових осіб. Погоджуємось із думкою Г. Сюті, що «розвиток цієї зони [йдеться про ЛСП «людина». – К. П.] пов'язаний також з індивідуальним типом мовомислення й естетичними уподобаннями автора, його світоорієнтацією. <....> Тому в контексті історії художньо-поетичної мови способи репрезентації, художнього опису людини модифікуються, видозмінюються, зазнають внутрішньосистемних і «зовнішньо» мотивованих оцінно-аксіологічних переакцентувань» [7 : 45-46].

Типологія мовних портретів була предметом дослідження багатьох лінгвістів, переважно російських (І. Бикова, К. Гончарова, К. Сизова та ін.). Створюючи класифікації портретів, дослідники спиралися на одну або кілька ознак. Відповідно до цього наявні на сьогодні типології можна поділити

на одноаспектні та багатоаспектні. Проте такі класифікації не створюють цілісного підходу до портретизації людини, оскільки за визначальний фактор для виділення різних видів портретів було обрано то кількісний показник, то дихотомію «зовнішній світ – внутрішній світ». Ми розглядаємо портретний опис як систему кореляційних характеристик. У межах вивчення ідіостилію Р. Іваничука до лексико-семантичного поля «людина» відносимо лексику на позначення вікових ознак і зовнішності, мовленнєві характеристики, вестизми, найменування за видом діяльності, характеристики ментальних та духовних процесів тощо. Таким чином, необхідним видається створення комплексної класифікації мовних портретів з урахуванням усіх рівнів життя людини як підгрунтя їхньої типологізації в текстах романного триптиха Р. Іваничука «Хресна проща».

Проведений аналіз наукових джерел дозволив, спираючись на зроблені узагальнення, розподілити взаємопов'язані портретні різновиди, що становлять цілісну систему мовного портрету, у два класифікаційні ряди за тематичним (змістовим) і текстотвірним критеріями типологізації. За тематичним (змістовим) підходом основними типами мовних портретів у художніх текстах є гендерний, фізичний, психологічний (характероцентричний), соціальний та мовленнєвий.

Гендерний мовний портрет. На підставі приналежності до певної статі розрізняємо чоловічі й жіночі портрети (у межах кожної групи виділяємо підгрупи за віковою приналежністю, наприклад, малюк – хлопчик – підліток – юнак – парубок – чоловік – літній чоловік). Наприклад: «*Він вів за руку малого хлопчика, який прикульгував на ногу, а за ними йшов отрок у лляній сорочці, підперзаний вишиваною крайкою*» [2: 142]; «*був то стрункий, доладно складений юнак з баламутними сірими очима, з жуїрськими вусиками й трикутними бакенбардами*» [2: 8]; «*й таки наздогнав її статний парубок з гусями через плече, наздогнав й заспівав дівчині пісню*» [2: 195]; «*аж тут увійшов до зали молодий, з вусами чоловік, і я схопився в подиві: такого бути не могло!*» [2: 74].

При зіставленні гендерних портретів значну роль відіграють ознаки зовнішності, які є стереотипними лексико-семантичними одиницями, що підкреслюють приналежність особи до певної статі. Наприклад, при описі жіночих портретів певними кліше є слова *очі, волосся, талія, груди* тощо з відповідними означеннями, тобто найвиразніші фемінні риси: «*половецькі очі дівчини, до нестями сполохані, допитувались у гусяра, що то за поклик*» [2: 147]; «*й Аркадієві на мить стало жаль цього маленького використаного тіла з дитячими стегнами, під якими червоніла скупа пляма, маленькі груди стирчали, мов недоспілі груші*» [2: 50-52].

Основні особливості мовного портрету в тексті художнього твору можна визначити таким чином – це зображення лінгвостетичними засобами зовнішнього в людині й того внутрішнього, що проявляється зовні й стає видимим. Спираючись на це, у художньому тексті зустрічаємо, відповідно, фізичний і психологічний (характероцентричний) мовні портрети.

Фізичний мовний портрет. Виділяючи зовнішність як підставу для типологізації портретів, вирізняємо соматичні (лексика на позначення обличчя,

статури тощо), вестіальні (номінації одягу, аксесуарів, артефактів), рухові, мовленнєві ознаки. Російська дослідниця К. Сизова виділяє власне портретний опис, елементами якого є характеристика одягу, обличчя, кольорові ознаки зовнішності, позначення жестів, міміки, фонічна характеристика [5: 16]. Усі зазначені аспекти є вираженням фізичного в особистості людини, що утворюють мікрогрупи в межах фізичного мовного портрета. У художніх текстах ці типи фізичного мовного портрета зазвичай уживаються в комбінованому вигляді, письменник може наголошувати на певній характеристиці, але лексико-семантичні одиниці, наприклад, соматичного типу портретизації неодмінно будуть корелювати з руховим або з одиницями гендерного мовного портрета.

У текстах Р. Іваничука вестизми частіше за все співвідносяться із соціальним мовним портретом, що дозволяє передбачити або підтвердити інформацію про місце людини в соціумі. Наприклад, *«його гідність виказував владний погляд, що вряди-годи важко падав з-під кущуватих брів на воєводу – і той виструнчувався, чекаючи повеління; сердито покошлана борода і владительська поза, ніби князь сидів не на колоді, а на троні»* [2: 176]. При описі портрета князя письменник вживає слова на позначення предметів розкоші, що підкріплює статус героя. Соматичні та рухові ознаки портрета князя також слугують концепції підтвердження високого статусу героя. Письменник використовує слова *кремезний, високий, владительська поза* тощо, щоб засвідчити хорошу фізичну форму, яка була важлива для правителя того часу, оскільки він мав брати участь у військових діях. Щодо характеристики мовлення, то значну роль відіграють акустичні ознаки, які є необхідними для людини на керівній посаді: *відповідь спокійно, владний тон* тощо. К. Кусько в окрему групу виділяє мовленнєвий портрет, вбачаючи його особливостями взаємозв'язок мовлення й характеру, прояви соціальної, професійної, локальної приналежності персонажа, вирізнення індивідуальності серед сукупності, відбиття світоглядних та ідейних засад героя [3: 28]. Ми не заперечуємо зазначених вище думок, однак, вважаємо за необхідне розглядати ці особливості в межах ширшої групи, оскільки власне мовленнєві ознаки наявні лише в структурі діалогів, яким передують оповідна портретна характеристика.

Варто зауважити, що гендерний і фізичний портрети найбільш активно взаємодіють, оскільки на підставі ознак певної статі вживаються лексичні засоби творення фізичних портретів, коли письменник спочатку зазначає стать свого героя, яка супроводжується низкою відповідних ознак. Так само визначення гендеру може завершувати ряд лексичних одиниць із семантикою зовнішності.

Психологічний (характероцентричний) мовний портрет. Зображення внутрішнього світу героїв за допомогою відповідних лексико-семантичних одиниць є метою психологічного портретування персонажів. При творенні цього типу портрета, письменник використовує низку лексичних засобів із семантикою особливостей характеру, темпераменту, настрою, світогляду, мисленнєвих операцій тощо.

Досліджуючи концепцію психологічних портретів, погоджуємось із думкою Г. Сюті про «традиційність, універсальність для національної словесності мотивів осмислення людиною свого місця в навколишньому світі й свого внутрішнього «я» [7: 33].

У творенні психологічного портрета значну роль відіграють структурно-синтаксичні засоби. Повторення тих самих конструкцій в діалогах визначає важливість цього висловлювання для апелянта, що залежно від смислового навантаження може бути свідченням його схильності до певної ідеї або підтверджувати розумову обмеженість героя, якщо автор вкладає в його уста лише прості синтаксичні конструкції. Інтонаційне навантаження реплік є наслідком темпераменту дійової особи: – *А я, приміром, жодних претензій не маю, – пискнула Ореста* [2: 23]; – *Співчуваю людям, – голос Аркадія набирає саркастичної тональності, – до яких раз на рік приходять подібний стан, та й то на престольний празник* [2: 24].

Соціальний мовний портрет. Під соціальним мовним портретом розуміємо сукупність лексико-семантичних виражальних засобів найменування людини, що допомагають ідентифікувати її статус у соціумі. У Р. Іваничука представлено багато лексики на позначення осіб за родом діяльності. У текстах триптиху діють представники духовництва, управлінської сфери (в межах цієї категорії виділяємо групи відповідно до часу зображуваних подій, пор. *князь, шляхтич* у кн. 2 та *партійний бос* у кн. 1), освіти, письменництва, робітничих професій тощо. Наприклад, *князь Лев передав на зберігання у Василянський монастир при церкві Святого Онуфрія у Львові* [2: 126]; *то не викладач, а Бог! А яке щастя бачити щодня на кафедрі української літератури академіка Возняка. Викладає він погано – заїка, але який розум, які знання!* [2: 64]; *цей коминяр був вельми гордий за свою професію й не раз зверхньо гаркав* [2: 117]. На використання лексичних засобів творення соціального портрета впливають особливості гендерного портретування. Так, спостерігаємо наявність бінарних елементів *студент/студентка, чернець/черниця, письменник/письменниця* порівняно із найменуванням власне чоловічих професій, наприклад *коминяр*, та лексики на позначення чоловіка за родом діяльності, оскільки в кількісному вимірі таких персонажів у тексті значно більше.

Отже, вивчення мовного портрета є одним із актуальних завдань сучасної лінгвостилістики. Ми дотримуємось думки про наявність визначальних зображувально-виражальних засобів у тексті, які дозволяють виокремити персонаж з-поміж інших при термінологічному визначенні окресленого поняття. При створенні тематичної типології мовних портретів персонажів у художніх текстах Р. Іваничука спираємось на різні домінуючі ознаки, що охоплюють усі сфери людського життя. Відповідно до приналежності до певної статі виділяємо гендерний – чоловічі та жіночі портрети, у межах яких наявні підгрупи з урахуванням вікових ознак. Зовнішні ознаки є визначальними для фізичного портрета, тоді як особливості духовних та ментальних зрушень дають підставу для вирізнення психологічного (характероцентричного) портрета. Сукупність зображувально-виражальних засобів на позначення суспільної діяльності людини є інструментарієм соціального

портретування. Усі зазначені типи не функціують у художніх текстах у чистому вигляді, вони утворюють певну систему, що й визначається як мовний портрет.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Єрмоленко С. Я.** Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с. 2. **Іваничук Р.** Хресна проща / Р. Іваничук. – Харків : ТОВ «Будинок друку», 2012. – 284 с. 3. **Кусько Е. Я.** Проблемы языка современной художественной литературы: Несобственно-прямая речь в литературе ГДР / Е. Я. Кусько. – Львов : Вища школа, 1980. – С. 28. 4. **Лисиченко Л. А.** Лексико-семантичний вимір мовної картини світу / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вид. група «Основа», 2009. – 191, [1] с. 5. **Сизова К. Л.** Типологія портрета героя (на матеріалі художественної прози І. С. Тургенева): автореф. дис... канд. філол. наук / К.Л. Сизова. – Воронеж, 1995. – 24 с. 6. **Скачков А. Ю.** Лінгвостилістичні особливості портретних описів у творах М. Коцюбинського: [Текст] : дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / А. Ю. Скачков ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2007. – 180 с. 7. **Сюта Г. М.** Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи: Монографія / Г. М. Сюта. – К., Інститут української мови НАН України: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 164 с. 8. **Українська мова:** Енциклопедія / Вид. третє, зі змінами і доповненнями. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2007. – 853 с.

Писаренко Катерина Вікторівна – аспірант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Україна, 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2.

E-mail: katerina_pisarenko@ukr.net

tel: +380995179843

<http://orcid.org/0000-0002-9946-8302>

Pysarenko Kateryna Viktorivna – Postgraduate Student at the Ukrainian Language Department, Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Ukraine, 61168, Kharkiv, Valentynivs'ka Str., 2.